

А 2010
21661к

ҒИБРАТТЫ ҒҰМЫР

ЛИЧНОСТЬ И ВРЕМЯ

ШОҚАН

“ ҚАЗАҚСТАН ”

Ғибратты ғұмыр

Личность и время

Жарылқап БЕЙСЕНБАЙҰЛЫ

ШОҚАН

Ғұмырнамалық деректі хикаят

Алматы
«Қазақстан»
2009

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
Б 38

*Бұл кітап Қазақстан Республикасы Мәдениет және
ақпарат министрлігінің әлеуметтік маңызды әдебиет
тізіміне енгізілген*

Бейсенбайұлы Ж.

Б 38 **Шоқан:** – Алматы: “Қазақстан”, 2009. — 608
бет+16 бет фотосуреттер.

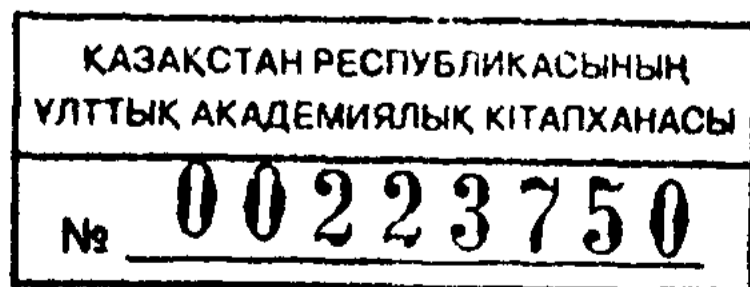
ISBN 9965-10-091-8

Жарылқап Бейсенбайұлы көп жылдар бойы Шоқан өмірін зерттеп, оның Ыстықкөл сапарының ізін қайталай жүріп өткен, ұлы тұлға ғұмыр кешкен мекендерді аралап, осы тақырыпқа арналған «Шоқан ізімен» (1977), «Жасын-тағдыр жаркылы» (1987) атты кітаптары, көптеген мақалалары жарық көрген белгілі журналист-зерттеуші, жазушы. Автор сол кездерден үзбей жинаған мол деректерін кейінгі жылдарда «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жарияланып жатқан жаңа тарихи, мұрағаттық құжаттармен, ғаламтор (интернет) аясына орналастырылған дәйекті материалдармен, анықтамалық мағлұматтармен байыта отырып, Ш. Уәлихановтың 175 жылдық мерейтойы қарсаңында қолдарыңыздағы көлемді тарихи-ғұмырнамалық деректі хикаятты бітірді. Кітапта қазақтың ұлы ғалымының өмірі мен оның заманына қатысты бұрын беймәлім боп келген көптеген тұстарға жаңаша барлау жасалынады, тиянақты байыптаулар түйіледі.

Б 0503020905 – 08
00 (05) – 09

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)

ISBN 9965-10-091-8

© Бейсенбайұлы Ж., 2009.
© “Қазақстан”, 2009.

КІТАПТЫҢ КІЛТІ

Бірінші бұрам: Айбалтасын алтынменен булатқан

Шоқанның ұлы бабасы, Қазақ Ордасының соңғы әміршісі, атадан аса туған Абылай хан 1781 жылдың көктемінде, алпыс тоғыз жасқа караған шағында Арыс өзені маңында дүниеден озды.

Тарихи деректер мен ілгеріде хатқа түскен хикаялардың сарындарына сүйенсек, айбынды хан ажал тырнағына – содан аз жыл бұрын ғана өзі жорықпен келіп, Қазақ ұлысының дәргейіне бас ұрғызған Ташкенттен Түркістанға қарай бет алған жолда ілінген.

Абылай баһадүр соған дейін де жоңғармен арпалысқан екі жүз жылдық соғыстың аласапыран шақтарында Қоқан хандығының қанжығасында кеткен ежелгі алаш қоныстары – Түркістан, Сайрам, Шымкент, Хожент өңірлерін қазақтар иелігіне қайтарып, Іле, Шу бойына көз алартқысы келген қырғыз ағайындарды Алатаудан әрі асыра қуу арқылы, атажұрттың оңтүстік бөлігін бөтен жұрттар құрығынан түгелдей азат еткен жаһангерлік жорықтар жасаған болатын.

Абылай бұл сапарында да Самарқан, Бұхара жақтағы әулие-әмбиелерге зиярат ете барып, жер емген, керуен жүргізген сол іргелес хандықтармен өзара тиімді қарым-қатынас, сауда-саттық жасау мәселелеріне қатысты ел қамын ойластырған бірқатар шаруалардың да басын қайырып келе жатқан жайы бар еді. Қазақ Ордасының теріскейі мен батыс жағынан ентелеген орыс, шығысынан ширатылған шүршіт империяларымен бипаз да сақ саясат жүргізу арқылы, сол тараптардағы тыныштыққа енді қол жеткізген ол, күнгейдегі ағайындас көрші ұлыстармен де бітімгершілік мәмілелерге бәтуаласқандай болған. Жолшыбай қазақ қарамағына қайтадан қосылған Ташкентке аялдап, осы өңірдегі қалың алаштың өзгеге кетіп жатқан есесін қайтару, халықтан түскен арыз-шағымдарды қарауды ниет еткен еді.

Алайда қазақ ұлысының дербестігі мен бостандығы жолында талай жылдар бойы өткен арпалысты күрестер мен әр-

түрлі қақтығыстардан қажыған Ұлық хан ағзасы Ташкентте болған сол күндері кәдімгідей сыр беріп, денсаулығы күрт әлсіреді. (Ел жадында қалған әңгімелер мен аңыздарда оның жүрек сырқаты кеселімен ауырғаны жөнінде де айтылады).

Ташкентте біраз ем-дом қабылдағанмен, науқастың беті түзеле қоймаған соң, хан қосыны амалсыздан, ұлыстың бас ордасы – Түркістанға қарай ақырын-ақырын жылжи бергенді мақұл деп табады. Дегенмен, «жазмыштан – озмыш жоқ». Қосын Арыс өзенінің төңірегінде аялдаған кезінде Абылай ажал жастығына бас қояды.

Осылайша, білгір тарихшыларымыз қадап айтатындай, сонау XV ғасырдың ортасында бұрынғы айбынды Көк Орданың қонысына иеленіп, Жошы ханның тұңғышы Ордадан (Еженнен) тарайтын Орыс хан ұрпақтары боп келетін – Керей мен Жәнібектей асыл текті тұлғалардың бастауымен Қазақ Ордасы атымен ұйысқан, кейіннен қанаты кеңіп дәуірлеген, әйтсе де араға киліккен небір аласапыран замандарда ұйпа-тұйпасы шығып құри жаздаған мемлекетті XVIII ғасырда қайта көтеріп, ежелгі арнасына түсіруге өлшеусіз үлес қосқан Абылайдай баһадүр тұлға дүниеден көшкен.

Оған арналған ең атақты жоқтауды қазақтың дүр ақыны һәм ойшылы Бұқар жырау шығарды. Ал сол жоқтауды Әз Абылайдың ұлы шөбересі Шоқан жиырма жасында тұңғыш рет қағазға түсіріпті. Соның арқасында бүгінгі күнге дейін жеткен асыл туындыда Бұқар жырау «үш жүздің басын құрап, халыққа қайғысыз ұйқы ұйықтатуға, қайырусыз жылқы бақтыруға» қол жеткізген Қазақ Ордасының ханы туралы бүй деп толғаған екен:

Күпшек санды күренді
Тәбияға жаратқан,
Қырық сан қара қалмақты
Жарлығына қаратқан.
Айбалтасын алтынменен булатқан.
Алафасын арттырып
Арпалап атты қунатқан...
Еңсесі биік боз орда
Салтанатқа орнатқан.
Болаттан шеге соқтырып
Шаңырағын торлатқан...
Токпағын сом алтыннан соқтырып,
Нақыра күміш шаптырып,
Былғары сына піштіріп,
Шыны аяқпен іштірген.
Орындығын оймыштап

Ою нақыш салдырған,
 Сандығын сары алтынға малдырған,
 Көшсе қырқын арта алмас,
 Қырық мың атан тарта алмас.
 Қызылаяқ мал жиып
 Қалижасын алдырған.
 Алғын, шығын арқалап,
 Бетіне бедер қамқа салдырған.
 Туырлығың қара кіс,
 Толулы бір түңлігін
 Ұшығадан ұстатқан.
 Байтағың байып мал беріп,
 Байрақты жерге қыстатқан.
 Ғаділдігін Наушаруан ғаділге жеткерген,
 Жомартлығын Хатымтай жомарттан өткерген,
 Күнде меһман күзетіп,
 Кесекілеп ет берген.
 Имандының ісіне қарап бет берген.
 Бір құдайдың дидарын
 Сен көрмесе кім көрер,
 Табандасқан дұшманға
 Күнінде қылыш шауып өткерген...

Екінші бұрам: Орта жүздің ханы

Абылай хан өмірінің соңғы жылдарында Қазақ ұлысының байырғы астанасы, өзін 1771 жылы ақ киізге көтеріп, үш жүздің ханы, яғни «күллі хандардың ағасы етіп» мәртебелеген Түркістанда көбірек аялдап, етек-жеңі ұлғайған елді сол көк күмбезді ордадан басқаруға бейіл берген еді. Жаз мезгілін байырғы қонысы Көкшетау төңірегінде өткізсе де, ондағы қырық жылдай Орта жүзге билік құрған шағында құтты мекен болған хан ордасы тізгінін ұлдарының үлкені, қарақалпақ бегі Сағындық Шуашбайұлының қызы Сайман ханымнан туған тұңғыш ұлы Уәлиге ұстатқан. Атадан балаға алмасқан қария сөздерде Абылайдың дүниеден озарынан аз ғана уақыт бұрын, өзінің тақ мұрагері ретінде Уәлиді танып, елге жария еткені жөніндегі әңгімелер де айтылады.

Тарихи құжаттарда да Абылайдың көзі тірісінде Уәлиге біраз маңызды тірліктерді сеніп тапсырып, біртін-біртін ел билеу тәсілдеріне баулығаны туралы деректер бар. Уәли әкесінің жұмсауымен 1769 жылдың сәуірінде Бейжіңге сапарлап, Мәншың (қазақтар Мәнжу әулеті билеген Чиң империясын осылай атаған) патшасымен, яки еженханымен жолыққан. 1778 жылдың ақпанында Абылай Ресей патшасы ІІ Екатеринаға жазған хатын-

да Уәлиді патша сарайына баратын қадірлі адамдар қатарына қосқанын жеткізеді. Сондай-ақ 1774 жылдан бастап орыстың жоғары ұлықтарының назарына қайта-қайта мәлімхат арқылы білдірген, ел басқарудағы қызметтері ескеріліп, жылдық жалақылары белгіленуін өте-мөте қадай өтінген үш сұлтанның қатарында: Салқам Жәңгірден тарайтын тікелей туыстары – Әбілмәмбеттің ұлы Әбілпейіз және Сұлтанбеттің баласы Орыспен бірге, өз балаларының арасынан тек Уәлидің есімін ғана атайды.

Яғни, осы дәйектердің өзінен де Абылайдың басқа ұлдарының әке орнына аса таласа қоймағанын байқаймыз. Бір атадан тарайтын қалың туыстары арасында тақтан үміткерлер болғанымен, олар да баһадүр ханның өсиеті мен қалауына қарсы келмегенді жөн деп тапқандай.

Тарихи деректерде Уәлидің әке өлімін қайда жүріп естігені дәл нақтыланбайды. Абылай қазасы туралы орыс мағлұматтарында «хан көз жұмғаннан кейін, оның жанында болған адамдардың Уәли сұлтанға, оның інілері мен басқа туыстарына келіп естірткені» ғана жазылған. Уәлидің бұл кезде Көкшетауда болуы да, немесе Абылай туралы дастандарда айтылатындай, әке наукасынан алдын ала хабарланып, Түркістан жаққа жетуі де мүмкін.

Сол деректерде ел ағаларының Уәли бастаған хан ұрпақтарымен ақылдаса отырып, асыл сүйегі өзі өсиет еткендей, Түркістандағы Әзірет Сұлтан (Қожа Ахмет Иасауи) кесенесінің іргесіне арулап қойылған Абылайға ас беру жайының шешілгені де айтылады. Ол асқа үш жүздің сұлтандары, ел ағалары мен қалың қазақтың өкілдері, барлығы бес мыңдай адам қатысыпты. Және сол жиыннан кейін марқұм Абылайдың орнына хан сайлауы өткен еді.

Игі жақсылар таққа үміткер сұлтандардың қадір-қасиеттерін сараптай келе, әкесінің жанында жүріп ел басқару ісіне машықтанған, қабілеті мен ханға лайық басқа да кісіліктері жетерлік Уәли сұлтанды бір ауыздан Абылайдың орнына таққа отыруға лайық деп таңдайды.

Бәрі де Қазақ Ордасында ежелден келе жатқан хан сайлау дәстүріне сай атқарылған еді. Ресей патшасының Сібір мен Үпі генерал-губернаторының қызметін атқаратын генерал-поручик һәм кавалер И. Якоби жоғарғы орындарға жіберген өз мәлімхатында бұл рәсімді өте-мөте тәптіштеп жазады.

Жұма күні сұлтандар мен ел ағалары бастаған көп халық Әзірет Сұлтан кесенесі алдындағы алаңға жиналып хан сайлауына кірісті, делінеді мәлімхатта. Ташкенттен шақырылған ахун, басқа да дінбасылар тиісті дұғаларын оқып болған соң, көпшілік Уәли сұлтанды ақ киізге отырғызып, хан көтереді де

жерге түсірген соң, төңірегіндегілер ханның көйлек-дамбалдан басқа киімдерін шешіндіруге кіріседі. Сыртқы киімдерін оны ақ киізге көтерген ұлысқа белгілі кісілер, қалған жеңіл киімдерін хан сайлау кеңесінің мүшелері тәбәрік ретінде бір жапырақ, жарым жапырақтан бөліп алады. Уәлиге дәстүрлі хан киімі – айшықты қалпақ, қамқа тон, зерлі шалбар, оқалы етік кигізіліп, ұржаңа ханға арналып тігілген еңселі ақ ордаға енгізілді. Одан шыққан соң ақ боз атқа қолтықтан демеп мінгізіп, тойға қатысушылар оған гу-гу тілектерін арнап, жабыла құттықтады.

Осылайша хан сайлау рәсіміне байланысты той жеті күнге созылған. Салтанат қызығы аламан бәйгеге, ат жарыстарына, әндер шырқалып, домбыра мен қобыз күйлері төгілген ұлы думанға ұласқан. Халық өздері тойға арнайы әкелген малдарын сойып, қымыз ішіп, шат-шадыман күй кешкен.

Бұл шақта Қазақ Ордасының Абылай қазасынан кейінгі бағыты қай арнаға қарай өрбитінін екі жақтағы алып көршілер де сырттай бақылау үстінде еді. Абылай заманында жасалған мәмілелерге сәйкес, Ресей де, Мәншын империясы да оны өз құзырындағы ел ретінде таниды. Алайда жеме-жемге келгенде қай жаққа қарай ауып кетер екен, дейтін күдік-күмәндары да жоқ емес. Осы себептен де болар, қытайдың Еженханы Уәлидің хан тағына отыруын ести сала, әбжіл шешім қабылдап, дереу оны заңды мұрагер ретінде санау туралы жарлығын жіберген.

«... Әкеңіз Абылайдың опат болғанын естіп, қатты қайғырдым. Бұрын Бейжіңде менімен дидарласып, шапағатыма бөленген азамат едіңіз. Әкеңіздің тұңғышы екеніңізді де, қол астыңыздағы ел-жұртты шып-шырғасын шығармай жақсы басқарып отырғаныңызды да жақсы білеміз. Сондықтан өзіңізге әдейілеп Сарай ұлығын жіберумен бірге, әкеңіздің хандық лауазымына мұрагер болып тағайындалғаныңыз жөніндегі жарлығымды түсіріп отырмын», – деп бипаздаған еді Мәншын патшасы Уәлиге жолдаған пәрмен хатында.

1781 жылғы шілденің 26-сында жазылған осы хатты алғаннан кейін, Уәли Ресей билеушісі ІІ Екатеринаға да өзін хандыққа бекіту туралы өтініш жіберген. *«...Менің әкем Абылай хан 69-ға қараған жасында қайтыс болды. Елу жыл бойы патша ағзамға қызмет етіп, алтыс тоғыз жыл ешкімге жамандық жасасамай, адал өмір сүрді. Абылайдың артында отыз ұл қалдық. Бәрі де халықтың сыйлы ел ағалары, игі жақсылары. Олар да әкеміз Абылай хан сияқты патша ағзамның құзырына адал қызмет етуге ниет білдіріп отыр. Мәртебелі патша ағзам, ...бүкіл қазақ ордасының сұлтандары мен қара халқы бас қосып, халық кеңесі үстінде мені хандыққа сайлап, әкем ұстаған билік тіз-*

гінін тапсырды. Сіздің мейірімді ықыласыңыз түсіп, мені хандыққа бекітеді деген сеніммен Абылай ханның дәрежесін маған беруіңізді сұраймын...», – делінген еді онда.

Сол жылдың желтоқсанында бұл хатқа ІІ Екатеринадан Уәлиді Орта жүздің ханы етіп тағайындау туралы жауап та келіп жеткен...

Үшінші бұрам: Аманқарағайдың аға сұлтаны

Құсмұрын көлін теріскейге қарай жарып өтіп, Тобылға барып құятын Обаған өзенінің орта ағысындағы, көпшілікке әуелден қызу жәрменке орны ретінде белгілі Қараоба мекенінде 1834 жылдың сары күзінде (ескіше күнтізбемен тамыздың 30-ында) маңайдағы қалың елді молынан жинаған елеулі бір оқиға болып өтті. Ол – қазақ жерінде жаңадан ашылған тағы бір әкімшілік аймақ – Есіл мен Тобыл өзендері аралығындағы жерлерді қамтитын Аманқарағай округінің аға сұлтанын сайлау рәсіміне арналған құрылтай еді.

Бәрі де дуанбасы сайлауының сол кезде қалыптасқан қошеметі мен марапатына лайық орындалды. Аққу-қазы сыңсыған Қопа мен Талды көлдерінің аралығындағы шүйгінді бел үстіне ақбоз үйлер қаптата тігілді. Сойыстық мал, саба-саба қымыз дайындалды. Жаңа дуан аймағын жайлаған керей, уак, арғын, қыпшақ руларының игі жақсылары арасында да аға сұлтандыққа кімді сайлау керек деген мәміле орайында көп даудамай, кикілжінді текетірес туындамаған сыңайлы. Кезінде Тобыл мен Торғайдың арғын-қыпшағын билеген Батыр ханның немересі, өзі де біраз жыл ел тізгінін ұстаған Жұма Құдаймендіұлы бастаған сұлтандар, дүйім қазақ ардақ тұтатын Абылай ханның немересі, Орта жүздің соңғы ханы Уәлидің бел баласы, алдында ғана Омбыда әскери оқу тәлімін көріп келген жиырма үштегі қылшылдаған жас жігіт Шыңғыс Уәлиұлын дуанбасы етіп көтерді. Полковник Ф.К. Шубин басқарған казак-орыс жүздігінің қатысуымен өткен салтанатта жаңа дуанның қазылары болып, сол аймақтың белгілі тұлғалары – төмен шекті арғын руы болысының биі Жазы Жанұлы мен сибан керей болысының биі Есеней Естемесұлы сайланды.

Омбы әкімшілігі енді ашылған дуан орталығын елге ежелден белгілі көне қоныс Қараобада көтеру қажет деп шешкен. Округке бөлінген әскерлердің күшімен маңайдағы қарағай орманынан бөренелер кесіліп әкелініп, құрылыс жұмыстары қызып жүре берді. Кеңсе үйі, әскерлер мекендейтін жайлар, қора-

қопсылар салынды. Жаңа бекініс дуан атына сәйкес Аманқарағай деп аталды.

Аға сұлтандыққа сайланғаннан кейін осы Қараоба төңірегіне Сырымбеттегі ата жұрттарынан өз еншісіне тиген дүниемүлкін, жаңа қосылған жас келіншегі Зейнепті, әлденеше түтін төлеңгіттерін көшіріп әкеліп, Шыңғыс та қоныстанды. Зайыбы Зейнеп – Баянауылдағы қаржас руының төбе биі, жастайынан шешендігімен танылып, он төрт жасында Уәлиханның алдында өткен бір жүгіністе өз руының намысын қорғап шыққаннан кейін атағы ерекше дүрілдеп көтерілген, сол кезде Баянауылдың аға сұлтаны Шоң Едігеұлының қазысы қызметін атқаратын, кейіннен ол қайтыс болғасын, орнына дуанбасылыққа сайланған әйгілі Шорман бидің қызы еді.

Келесі 1835 жылы, ел қыстауға әбден жайғасып біткен қараша айының соңында жас дуанбасы шаңырағында Мұхамедқанафия есімді тұңғыштары дүниеге келді.

Төртінші бұрам: Абылайдың ұлы шөбересі

Мұхамедқанафия титтейінен алғыр, зейінді болып өсті. Тілі де ерте шығып, зеректігімен көзге түсті. Сәби шағынан үлкендердің әңгімесін, аузымен құс тістеген билер мен шешендердің сөздерін, көне қиссаларды, батырлық дастандарды тыңдауға аса қызығушылық танытатын бейлімен ерекшеленді. Әдетте аға сұлтанның ақ ордасына ат басын бұрар қонақ көп. Әсіресе, жаз туып, ел жайлауға мамырлай қонған кезде. Меймандар арасында әкімшілік жайымен жүрген ел билеушілерімен қатар, ескі әңгімелерді мол білетін құйма құлақ қариялар, кезінде талай жорықтарды бастан өткерген кеуделі батырлар, сөзден өрнек өретін небір шешендер, жыраулар мен өнерпаздар, күміс көмей әншілер де баршылық. Сондайда Шыңғыс шаңырағында неше қилы әңгімелердің арнасынан асып-төгіліп ақтарылып жататын дағдысы бар. Ал оларды есі кете қызығып тыңдаушылардың бірі – сол үйдің кішкентайы Мұхамедқанафия еді.

Ел аузында қалған сөздерде оның азан шақырып қойған әуелгі атының Шоқан болып өзгергені де осы тұрғыдан байыпталлады. Үлкендердің қасында тапжылмастан шоқиып отырып, әңгіме тыңдайтын баланы әжесі Айғаным: «Шоқиғаным, Шоқаным», – деп еркелетеді екен. Ақырында оны кейіннен бүкіл ағайын-туғаны, ел-жұрты да осылайша атап кетті. Бастапқы Мұхамедқанафия аты – кей ресми құжаттарда ғана жазылатыны болмаса, ол бүкіл ғұмыр кешкен ортасына, заманы-

на Шоқан есімімен танылды, жаһан ғылымының биіктеріне, туған халқының байтақ болашағына ұлы Шоқан боп, Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов боп аттады.

Тілі шығып, сөз түсіне бастаған шақтан-ақ сұлтан үйінің тәрбиесіне сай, жас баланың санасына оның Ұлық хан тұқымы, айбынды баһадүр Абылайдың шөбересі екендігіне қатысты әңгіме де шым-шымдап сіңіріле берді. Және бұл ретте оған әрдайым «сен тура сол бабаңа тартқансың» деген сөздер де жиі арналатын. Бұған себеп, ел аузында қалған әңгімелерде айтылатындай, Шоқан апыл-тапыл жүре бастаған шағында аға сұлтан Шыңғыс үйінде қонақ болған дуалы ауыз қариялардың бірінің сәбиді көре салып, «аумаған Абылай ағамның өзі екен ғой» деп көзіне жас алған жайы.

Жас бала құмарта құлақ түретін қилы әңгімелер қатарында сол Абылай бабасы жайындағы аңыздар мен сөздер тым мол. Оларды бар есіл-дертімен тыңдау үстінде Шоқанның көз алдына сонау бір қиян-кескі шайқастарға толы қилы заман суреттері, Бөгенбай мен Қабанбай, Сырымбет пен Малайсары, Баян мен Олжабай сынды ардақты батырлардың кесек бітімдері, олардың туған жерді қасақы жаудан азат ету жолындағы қаһармандық жорықтары елестейтін. Кейіннен өзі айтқандай, «қазақтың ерлік заманы» боп саналатын сол кезеңге аға сұлтанның тұңғышы көкірегі сергек көңілмен ой жіберетін.

Әрі кейіннен атақты бабасы ғұмыр кешкен заманды мұрағат деректерімен, тарихи мағлұматтармен нақтылай зерттеген кезінде, әжесі мен ата-анасының қасында шоқиып отырып тыңдаған сол әңгімелердің көбінің шындыққа қабысатынын байқап, кәдімгідей таңғалды. Бала жастан санасына сіңіп қалған талай жайт жадында қайтадан жаңғырып шыға келгендей күй кешті. Оларды тарих қойнауынан алынған мәліметтермен сабақтастыру үстінде көз алдына сол бір дәуірге қатысты кесек суреттер қадау-қадау бітімімен көлденең тартылды.

Біртін-біртін өзі де айбынды Абылайдың аруақты кара шаңырағының бір төлі болғандықтан, көптеген әйгілі тұлғалар ұшқан сол өз ұяның арғы-бергі кезеңдеріне, Ұлық хан кіндігінен тараған ұрпақтың әр буынының талайлы тағдырларына тереңдей, зерделей қарауға бейіл аударды: Ғұмырлары бодандық заманның қос өкпеден қысуы бірте-бірте зорайып, күшейе түскен кезеңдеріне тап келген ата-аға туыстарының бастарын темір ноктаға ілуте қарсылық білдіріп, жасанған жауға жалаң қылышпен шапқан жанқиярлықтарын да, бөтен жұрттың билігін іштен тына, күйзеле, құсалана жүріп мойынсынған шарасыз халдерін де ақырын-ақырын ұғынып, байыптай бастады...

ХАН ӘУЛЕТІ

1. Абылай

Шоқанның ұлы бабасы ғұмыр кешкен заман — қазақ тарихындағы алаш жұртының өз азаттығын сақтап қалу жолында неше түрлі арпалыстарды бастан өткерген сұрапыл оқиғаларға толы аласапыран бір кезең..

Ол заман — мал тісіне күйқалы алаш қоныстарына талайдан көз алартумен келген Жоңғар (Ойрат) хандығының Қазақ ұлысына басқыншылық жорықтарын үсті-үстіне үдете түскен, ел басына зұлмат та зобалаң күндер зіл батпан боп ерекше мол төнген азабы мен тауқиметі көп дәуір.

Әсіресе осы ретте ойраттардың 1723 жылғы көктемге салымда Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймағына тұтқиылдан бас салған алапат шабуылы, жойқындығы жөнінен бұған дейін жасалған қаншама жорықтардың бәрінен де асып түскен жойдасыз басқыншылық болып еді. Сол жылы мұздай жарақтанған қалың ойрат шеріктері қатты жұттан қиналып шығып, қыстаудан әлі көтеріле қоймаған қазақ ауылдарын андаусызда басып қалып, қамсыз елді жаппай ойранға, қанды қырғынға ұшыратты. Аман қалғандары қоныстарын, мал-мүлкін тастай, үдере қашқан босқынға айналды. Халықтың зарлы аңыздарында айтылатын «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламаның» басталуы еді бұл. Қапыда қалған Ұлы жүз бен Орта жүз қазақтары қайғы-қасіретті белшеден кеше жүріп Хожент пен Самарқанға дейін жөнкілді. Сырдарияның аяғындағы Кіші жүз ауылдары Хиуа мен Бұхарға қарай ауды. Соншама мол босқынның үсті-үстіне ағылып келіп жатқаны, күнгей хандықтардағы аймақтар үшін де оңай болған жоқ. Мауараннахр аталған қос дария аралығындағы өңір де жоқшылық пен ашаршылыққа ұрынды.

Босқан қазақтың біраз бөлігі батыста — Жайықтан асып, Еділ қалмақтарын, башқұрттарды ығыстырса, теріскейге лықсыған топтары Өб және Үй өзендері аралығына дейін серпілді.

Осындай ауыр шақта қазақ арасынан шыққан батырлар, ел қамын жеген ардақты билер басқыншыларға қарсы ұйымдасқан азаттық күресті бастауда елеулі қызмет атқарды. Олар үш жүзден жасақ жинап, жауға қарсы тойтарыс беру әзірлігін өз қолдарына алды. Бұл тізе қосқан қимыл 1725 жылдан басталады. Әуелі Қорғалжын жақтағы Шұбартеңіз көлі маңында, одан кейін Ойылдың саласы Ақтасты өзенінің жағасында ойрат шеріктеріне күйрете соққы берілді. Осы шайқастар елдің күшін бір жерге топтастыру қажеттілігін де айқын көрсеткен еді.

1726 жылы Бадам өзені маңындағы Ордабасы шоқысында өткен кеңесте үш арыстың ел тізгінін ұстап жүрген игі жақсылары осы мәселені тілге тиек ете отырып, Кіші жүз ханы әрі қазақтың Аға ханы (біраз шынжыр балақ, шұбар төс тұқымдар мойындауға құлықсыз болса да) лауазымы бар, соған дейінгі әртүрлі шайқастарда шыныққан, 1724 жылғы Түркістан үшін өткен ұрыстарда қолбасшылық қарымымен танылған Әбілқайырды (Қазақ хандығының іргесін қалаушылардың бірі – Жәнібектің баласы Өсекеден тарайды) ақ киізге салып, бүкіл қазақ жасағының бас сардары етіп көтерді.

1728 жылдың көктемінде біріккен қазақ жасақтары Ұлытау өңіріндегі Бұланты және Білеуті өзендері аралығында ойрат әскеріне ойсырата соққы беріп, осы аймақты калмақтардан азат етті. Қазақ қолының Бұланты маңындағы үлкен жеңісі әйгілі Аңырақай шайқасындағы табысқа ұласты. 1730 жылдың ерте көктемінде Шу өзенінің оң бетіндегі Желтау, Айтау жоталарын шығысқа қарай ұластырып жатқан Аңырақай қырқаларын баурайлай аққан Қопалы мен Сарыбұлақ өзендері аралығында өткен сол атышулы шайқаста Қазақ Ордасының жасақтары жоңғар басқыншылығына қарсы Отан соғысындағы (1723-1730) ең зор жеңіске қол жеткізді.

Тас-талқан боп жеңілген жаудың қырылғаны қырылып, аман қалғандары шығысқа қарай жөңкіліп, бастарын сауғалай әзер құтылды. Осы қиян-кескі шайқас нәтижесінде қазақтың біраз ата қонысы жаудан босады...

Жоңғар хандығының нағыз жаны қысылған да кезі еді бұл. Өйткені соның алдында ғана, олар күнгедей көршілері Қытайдың да шапқыншылығына ұшыраған болатын. Екі жақпен қатар соғысу оңай емес. Сондықтан да қос өкпеден сыққан жанталас калге душар болған жоңғар қонтайшысына қазақтан бітім сұрағаннан басқа шара да қалмаған.

Дәл сол көктемде Әбілқайыр ордасына қазақтың батыстеріскейдегі қоныстарын башқұрттардың басып алғаны туралы суыт хабар да жетеді. Алаш әскерінің дереу сол жаққа ат-

тану қажеттігі туындағандықтан, жоңғарлар тарапынан айтылған ұсыныс көп қарсылықсыз қабылданып, екі жақ соғысты тоқтату туралы мәмілеге бәтуаласады.

Осылайша қазақ-жоңғар соғысында бірауық саябыр шақ орнайды. Алайда ол, сірә да, ойрат шеріктерінің қазақ жеріне шапқыншылықтары со бойы тыйылды дегенді білдірмейтін. Халықты титықтатқан қазақ-қалмақ соғыстары, әлі талай жыл үздік-создық жалғасып тұрды. Алайда Аңырақай шайқасындағы сол жеңіс халық санасында үлкен бетбұрыс жасады. Ол қазақтың рухын көтеріп, болашаққа деген сенімін бекітті. Маңайдағы елдер де осыдан кейін Қазақ Ордасының қуатты ұлыс екендігін мойындады.

Жоңғардың бетін қайтарған сол шайқастар кезінде қонтайшы Қалдан-Шеріннің жақын туысы, қалмақтың бас батыры Шарышты (Сәруді) «Абылайлап» аруақ шақырып жекпе-жекте өлтірген жиырмадағы жас баһадүр жұрт көзіне ерекше түскен еді.

Ол – он жетінші ғасырдың басында Ташкенді билеп, жаумен жекпе-жекке шыққанда қарсыласы шақ келмейтін батыр болғандықтан «қанішер» атанған қазақ сұлтаны Абылайдың немересі, жас кезінде ел жаугершілікке ұшырағанда, ата-анасынан айырылып жетім қалған, содан есейгенше өз тегін жасырып, кісі есігінде «Сабалақ» есімді малшы боп жүрген, енді қазақ әскерлерінің маңдай алдында жауға шапқан жиырма жасар *Әбілмансұр* ныспылы ержүрек жас екен. Кәдімгі, арғы бабасы – Шыңғыс хан, Жошы хан, Орда (Ежен), бергі бабалары – Қазақ Ордасының уығын көтерген Кіші Жәнібек, одан соң – Жәдік, Шығай, Тәуекел, Еңсегей бойлы Ер Есім, Салқам Жәңгір, Уәлибақы, одан – Қанішер Абылай, Көркем Уәли боп жалғасатын текті атаның тұқымы.

Сол ерлігінен кейін жас сұлтанның ақиқаты ашылып, *Әбілмансұр* бұдан былай өзі ұран етіп көтерген атасы Абылай есімімен елге танылды, сол атпен тарихқа енді. Көкшетау төңірегіндегі арғынның атығай-қарауыл рулары оны өздеріне хан көтере, елдеріне алып кетіп, басына ақ орда тігіп берді.

Абылайдың атын шығарған сол жекпе-жек көз көргендердің жадында қалды, кейінгі ұрпаққа қазақтың басын ұйыстырған баһадүр тұлға сайыпқырандығын танытатын бір ақиқат боп жетті. Оның замандасы, ат жалын тартып мінгеннен қалмақтарға қарсы соғыстарға қатысқан жауынгер серігі, от тілді, орақ ауызды Үмбетей жырау бұл туралы кейіннен: *«Ей, Абылай, Абылай,.. Жиырма жасың толғанда, Қалмақпен соғыс болғанда, Алғашқы бақты тапқанда, Шарыштың ба-*

сын қаққанда, Қанжығаға бас байлап, Жау қашты деп ай-
гайлап, Абылайлап шапқанда...» деп, өз басы куәгер болуы
әбден мүмкін шайқасты паш етсе; көмекей әулие Бұқар жырау
Абылайдың дәуірлеп тұрған шағында оған қарата айтқан тол-
ғауында: «Сен жиырма жасқа жеткен соң, Алтын тұғыр үстін-
де, Ақ сұңқар құстай түледің, Дәулет құсы қонды басыңа, Қы-
дыр келді қасыңа», деп, сол қатулы жылдар шындығын хан
қаперіне қайыра салады...

* * *

Әуелі Орта жүзді немере ағасы, өзі сияқты Салқам Жән-
гір тұқымы, әйгілі Әз-Тәукенің баласы *Сәмекемен*, одан кейін
Тәукенің немересі *Әбілмәмбетпен*, Ұзын окты Ондан сұлтан-
ның ұрпақтары *Көшек*, *Барақ* хандармен бөлісе басқарған Абы-
лайдың (Әбілмансұрдың) беделі – қоластындағы ел ауқымы өз-
ге туыстарымен салыстырғанда шағындау болса да, халық ара-
сында жылдам өсті.

Ол сырт жауларға қарсы күресте батырлығымен қоса, бас
сардарға лайық ақыл-қабілетімен, үш жүздің басын қосу ісін-
де ұйымдастырушылығымен, дипломатиялық алғырлығымен
көзге түсті. Қазақ пен көршілес мемлекеттер арасында туған
елінің тыныштығын діттеген қарым-қатынастар орнатуға мол
еңбек сіңірді.

Абылай атағының тез көтерілуі, оның қасына еріп, жанына
тірек болған қазақтың даңқты билері мен батырларының есім-
дерімен де тығыз байланысты. Олардың арасында қазақтың
Ұлық ханы Тәуке тұсында да мемлекет басқаруға араласқан
атақты би – арғынның қаракесек руынан шыққан Қаз дауыс-
ты Қазыбек, бәсентиін руының әйгілі батыры Малайсары би,
шақшақтан шыққан Жәнібек батыр, қанжығалы Бөгенбай,
найманның қаракерей руынан Қабанбай, уак Баян және басқа
да саңлақ баһадүрлер Абылай даңқының өрлеуіне көп үлес
косты.

Абылай билік құрған заман – Қазақ Орласына теріскейде-
гі көмейі кең көрші Ресейдің де көз сұғы кәдімгідей қадала
бастаған қатерлі кезең. Соның алдындағы ғасырларда Сібір
жақты Тынық мұхитқа дейін түгел жаулап алып, Еділ бойын
ен жайлаған Қазан мен Хажытархан хандықтарын қиратқан,
Ноғай ордасын ту-талақай етіп ыдыратқан обыр пейіл импе-
рия, енді-енді ғана қазақ даласына сұғына енудің орайын із-
дестіруде болатын. Соның ілкі дайындықтарының бірі ретінде
– ол Қазақстанмен шекаралас аймақтарда әскери-бекініс шеп-
терін қаусыра құруды аяқтап та қалған еді.

Әріні ойлаған бұл әзірліктің ең әуелгісі – қазақ даласының батыс беткейіндегі Жайық өзенін бойлай салынған казак-орыс қамалдары, форпост мен редуттардан тұратын – Жайық шебінен басталған-ды. Одан шығысқа қарай Жоғарғы Жайық қамалынан басталып, Орынбор бекінісін қамти Үй өзенімен ұласа келіп Бағланға (Звериноголовскіге) дейін созылған екінші бөлігі – Үй шебін құрады. Он сегізінші ғасырдың орта шенінде бұл бекіністер тізбегі Жаңаесіл шебі арқылы – Ертістің орта ағысында орналасқан орыс қамалдары жүйесінің төлбасысы, 1716 жылы ірге көтерген Омбыға дейін жетті. Бағлан қамалынан басталып, Омбыға дейін ұласқан бұл шепті кейде оның әртүрлі ащы көлдер арасын жалғай орналасуына байланысты Ащылыөзек (Горькая линия) деп те атайды. Ол бұған дейін шекаралық желісі жүйеленіп үлгерген шығыстағы Железинка, Кереку, Жәміш, Семей қамалдарын қамти, Өскеменде тұйықталатын Ертіс шебіне барып қосылды.

Қазақ жерінің теріскейі мен батысын орай, Жайықтың құйғанынан Өскеменге дейінгі қашықтықты аттың тағасы секілді қаусырып жатқан, жалпы ұзындығы үш жарым мың шақырымға созылатын бұл шекаралық бекіністер тізбегі патша өкіметінің жаңа жерлерді отарлауына қолайлы мүмкіндіктер әперді. Шептердің бойына казак-орыс әскерлері мен башқұрт жүздіктері келіп қоныстанды. Станицалар мен шаруа слободкалары көптеп салына бастады. Оларға қазақтардың байырғы көші-қон жерлері кертіліп беріліп жатты.

Шекара маңында қазақтардың көшіп-қонуына тыйым салынған аймақтар пайда болды. Мәселен, қазақтардың енді орыс шекара шебі боп есептелетін Жайық, Ертіс өзендерінің оң жағалауына өтіп, байырғы өрістеріне мал жаюына, Елек, Үй, Тобыл, Есіл өзендерінің бойындағы шепке жақын құйқалы жайылымдарға қоныстануына рұқсат берілмеді. Бұл бір жағынан жалпы халық қана емес, ел билеушілері арасында да біраз реніш тудырды. Алайда оларда орыс империясының қатаң отарлық саясатына көнбеске шама да жоқ еді...

Өйткені сол әскери бекіністер шебі салыну қолға алынардан аз жылдай бұрын ғана сыртқы жау шапқыншылығынан сақтануды және өз бастарының да мүдделерін басымырақ ойлаған бірқатар ел билеушілері Ресейден көмек сұрағанды жөн деп тауып, орыс бодандығына енуге келісім берген болатын.

* * *

Бұл мәселенің бір түп-төркіні – сол тұста қазақ хандары арасында өршіген бақталастық пен дүрдараздықтан туындаған себеп-салдарларға да барып тірелетін.

Яки, қазақтың бодандық қармаққа оп-онай ілінуінің өзі хан әулеттерінің билікке таласуынан ушыққан бақастықтың тікелей зардабына саятын.

Хан әулеттері дегенде, Қазақ Ордасын билеген тұлғалар шежіресінде ұлыстың алтын тағын бір жарым ғасырдай уақыт бойы жамбастарына басып келе жатқан Жәдік сұлтан ұрпақтарының орны бөлек екенін бағамдау қиын емес.

Жәдік – Қазақ Ордасының шаңырағын Керей ханмен қатар көтерген Кіші Жәнібек ханның тоғызыншы, кенже ұлы. Оның балаларының арасынан *Тоғым* мен *Шығай* сынды күллі қазақты билеген қос Ұлық хан бірдей шықты. Ал Шығайдан бермен қарай Ұлық хандық осы кіндіктен тарағандарға басып байлы тұрақтап қалды. Алтын тақ Шығайдан соң оның баласы *Тәуекелге* ауысып, одан оның ұрпақтары: *Еңсегей бойлы Ер Есім* – *Салқам Жәңгір* – *Әз Тәуке* боп үзілместен жалғасты.

Қазақ Ордасын тура 35 жыл билеп, байтақ ұлысты аймақтық-әкімшілік бөлініс – жүздер арқылы басқаруға мән берген *Тәуке* баһадүр де әбден шау тартқан шағында, немере інісі Кіші жүздің шығыс жағы мен сол өңірді мекендеген Орта жүздің бірқатар руларына билік жүргізген *Қайып* ханды бауырына тартып, ұлыс билігіне араластырды.

Сол жылдары Кіші жүздің батыс бөлігі руларының игі жақсылары өздерінің ханы етіп жариялаған жас *Әбілқайырды* да жүздердің тепе-теңдік мүддесін көздеп, Түркістандағы бас орданың билік жұмыстарына икемдеп баули бастады. Осы тұстағы құжаттарда *Қайып* пен *Әбілқайырдың* *Әз-Тәуке* қасында серік боп, ұлысты басқару істеріне бірлесе қатысып жүргені айтылады.

Тәуке 1716 жылға иек артар шамада дүниеден озғанда, ұлыстың Аға ханын сайлау құзыретін қолдарына ұстап отырған төбебилер дағдылы дәстүрді үзбестен, тікелей мирас иесі, *Тәукенің* әкесі *Салқам Жәңгірдің* інісі *Сырдақтың* *Қысырау* деген баласынан туған, әуелден ұлыс тағына жақын жүрген *Қайыпты* бірауыздан хан көтерді. Алайда сол кездің өзінде қартаң тартып қалған оның билігі ұзаққа созылмады. Үш жылдан кейін, 1718 жылдың аяғында белгісіз жағдайда бакталастарының қолынан қаза тапты.

Қазақ Ордасының алтын тағына енді кім мінеді?

Сол тұста бұл атаққа үміткерлер қатарында – *Тәукенің* өзі әуелден бас тақ төңірегіндегі істерге баулыған, кейінгі жылдарда Аға хан *Қайыптың* қасында жүріп, жоңғарға қарсы жорықтарға бірге қатысқан, еділ қалмақтары, башқұрттар мен жайық орыс-қазақтарымен өткен қақтығыстарда шындалып,

батырлығымен де аты шығып үлгерген Кіші жүз ханы Әбілқайырдың салмағы кәдімгідей басым байқалатын. Сондықтан да 1719 жылы ұлыстың игі жақсылары оны *Аға хан* ретінде («күллі ханларның ағасы қылыб») таныды.

Әбілқайыр ханға қатысты ғылыми айналымға кейінгі жылдары қосылған деректер осындай мәліметтерді алға тартады.

Ал бұл таңдаудың Қазақ Ордасының тағына бес ата бойы үздіксіз билік жүргізіп келе жатқан Жәдік әулетінен шыққан хандарға, сірә, жаға қоймайтын жағы да бар еді.

Өйткені Әбілқайыр бұған дейін Ұлық хан тағына мініп көрмеген Өсеке тұқымының өскіні болатын.

Былай қарағанда Жәдік пен Өсекенің қан жағынан бір-бірінен еш артықшылығы жоқ. Екеуі де Қазақ ұлысының керегесін көтерген қос арыстың бірі – есімін Алтын Орданың күдіретті билеушісі Әз-Жәнібекпен шатастырмас үшін қалың алаш жұрты Кіші Жәнібек деп атап кеткен ұлы ханның тай құлындай тебісіп, тете өскен, бір жатырдан өнген балалары.

Емшектес осы екеуінен тараған тұқымдар – жылдар өте келе, бір-бірімен *үлкен әулет*, *кіші әулет* деп бөлінетін дүрдараз қабақ бақталастарға айналыпты.

Оның түп-төркіні – Жәдіктің Тоғым мен Шығай атты қос бірдей перзентінің қазақтың Ұлық ханы болғаны және содан бері де бас орда билігінің асыл текті Абайқан бегімнің алтын құрсағында жаратылған Шығай хан ұрпақтарынан айналып шықпай келе жатқан ақиқатына қатысты жайтқа саятын. Сол себепті де Жәдіктен тарағанның бәрі өздерін «мәртебелі тұқымнанбыз», «нұрдан жаралған үлкен әулет тізгіні бізге басыбайлы тұрақтаған» деп мардамсуға бейіл беретін.

Ал Өсекенің үрім-жұрағатына Әбілқайырға дейін ондай бақ еш бұйырған емес. Өсекенің бәйбішеден туған Болат атты ұлы өз балаларымен бірге ноғай соғысында шаһит болды да, кіші әйелінен өрген Бөлекей-Қоян тұқымдарына әулет ішіндегі жолдарының кішілігі әрдайым алдарын орап, аяқтарын тұсап жатты.

Қайта, бұл тұқымның ес жиып, етек жинай бастағаны Әз-Тәуке тұсында ғана.

Ұшқанда құс қанаты талар тым ұлан-байтақ ұлысты аумақтық бөлініс жүйесі арқылы басқаруды жөн көрген Тәукенің ұйғарымымен, Қазақ Ордасы – үш жүзге жіктелгенде, оларға жеке-жеке кіші хан сайлау қажеттілігі де өз-өзінен қатар туындаған еді.

Сол кезде ғана Өсеке ұрпақтарының қолдарына билік тие бастады. Бөлекейден тарайтын Әжі сұлтанның баласы Әбілқайыр Кіші жүзге хан сайланды.

Әбілқайыр Қайыптан кейін Аға хан ретінде танылып, сәуір-маусым айларына лайық 1719-1724 жылдар аралығында Қазақ ұлы ордасының ордасы – Түркістанды ауық-ауық мекен еткенімен Жәдік тұқымдары оны мойындауға аса құлықты бола қойған жоқ. «Біз шынжырбалақ, шұбартөс – Тоғым-Шығай әулетіне біз, тегі төмен Бөлекей-Қоян тұқымдары бізге билік айту үшін әуселесіне қарасын», дер еді олар.

Бұл тұста Орта жүздің бар билігі Жәдік тұқымдарының қолында болды. Орта жүз ханы Тәукеұлы *Болат* пен ол қалтапқан 1724 жылдан кейін, мұрагерлік-інілік жолмен тақ отырған бауыры *Сәмекенің* құзырына арғын, керей, қыпшақ, найманның біраз бөлігі қараса, Ұзын оқты Ондан сұлтанның ұрпағы *Көшек* хан найманның қалың садыры мен Талас-Арғын өзендері арасындағы руларға билік жүргізді. Сондай-ақ найманның көпшілігі мен арғынның қаракесегі, қоңыраттың едәуір бөлігі *Көшек* ханның інісі *Барақ* сұлтанның, арғынның бір рулары Тәукенің *Болаттан* туған немересі *Әбілмәмбеттің* ықпалында болды. Қайып ханның ұлы *Батыр* сұлтан Орта жүздің батыс бөлігіндегі арғын-қыпшақпен бірге Кіші жүзге қарайтын шекті, шөмекейлерді де басқарды.

Шынтуайтына келгенде, Әбілқайырдың ығына жығыла берген адам – Ұлы жүз тағына әкесі Абдолладан кейін мұрагерлік жолмен отырған *Жолбарыс* қана. (Ол бір деректерде Моғолстан хандарының тұқымы делінсе, бір деректерде Әбілқайырдың туысы ретінде де аталады). Алайда *Жолбарыс* хан билігінің аты бар да, заты жоқ, десе де болатын. Ақтабан-шұбырындыдан кейін үйсін жұрты негізінен жоңғар бодандығында қалып қойды да, өзгенің алдында жалтақ жағдайда күй кешкен олардың ханының басқа әміршілерге ықпал етуге қауқары жете бермеді. Ташкент төңірегін ғана биледі.

1730 жылдың көктеміндегі Аңырақай шайқасында Әбілқайырдың бас сардарлығымен қазақ әскері Отан соғысындағы зор жеңіске иеленіп, оны әрі қарай өрістету ойластырылып жатқан тұста, әлгінде айтылғандай, Кіші жүз бен Орта жүздің батыс теріскейдегі қоныстарына башқұрт жасақтарының басып кіргені туралы суыт хабар да жеткен.

Бұл кезде жоңғарлардың да жайы мәз емес-тін. Қазақтан ойсырай жеңілгені аз болғандай, олар күнгей-шығыстағы ата жауы Маншын (Чин) империясының кезекті шабуылына ұшырап, ол бетте де қиян-кескі соғыс жүріп жатты. Ойрат қонтайшысы Қалдан-Шеринге екі оттың ортасында қалған мүшкіл халден құтылу үшін, амалсыздан қазақ жағынан бітім сұрағаннан басқа амал да қалмаған.

Тегі жақын деп жүрген башқұрт жұрты етекпен қауып, батыстағы қоныстарды басып алған осындай алмағайым шақта, аға хан Әбілқайыр мен Орта жүз билеушісі Сәмеке қазақтың би-батырларымен ақылдаса отырып,

Жоңғар қонтайшысының ұсынысын қабыл алғанды, жедел түрде бейбіт келісім жасағанды мақұл көреді.

Екі жаққа да тиімді мәмілеге қол жетісімен, Әбілқайыр мен Сәмеке өз жасақтарын бастап, дереу башқұрттар шабуылына ұшыраған қазақ қоныстарын азат етуге аттанады.

Қазақтар мен XVI ғасырдың орта тұсынан бері Ресейдің отарына айналған башқұрттар арасында жер үшін, жайылым үшін талас біраздан бар. Бірде басылып, бірде тұтанып, ауық-ауық қайталанып тұрады. Екі ел арасындағы қақтығыстар, әсіресе, башқұрттардың XVII ғасыр басында орыс отаршылдығына қарсы қарулы көтерілістерге шығып, жеңіліс тапқаннан кейін қазақ қоныстарына қарай аууы, сондай-ақ қазақтардың қалмақ шапқыншылығы мен ақтабан-шұбырынды жылдарында башқұрт жеріне үдере босуы барысында тым жиілеп кеткен болатын. Тарихи деректер башқұрттар орыстарға қарсы көтерілгенде, оларға әскери көмегін беріп жүрген доспейіл қазақтардың, енді бірде башқұрттарды шапқанын; қазақтармен бірге ортақ жайылымдарға қатар көшіп, өзара қыз алысып, қыз берісіп тату тірлік кешкен түбі туыс сол естек жұртының да өз кезегінде қазақ жеріне басқыншылық жорықтар жасағанын алға тартады. Кіші Жүз ханы боп сайланған жылдардың ар жақ, бер жағында Әбілқайырдың өзі де көпмыңдық қолмен екі-үш мәрте башқұрттарға қарсы аттаныпты.

Естек жұртының кейінгі жылдарда жасаған жорықтарында, олардың өздері бодан болып отырған Ресейге көбірек арқа сүйейтіні де байқалып қалатын. Ақ патша ұлықтары да оларды өз бағыныштыларымыз деп сырт жұрттардың тиісуінен қорғайтын сыңай аңдатар еді. «Менің қол астымдағы елде не шаруаң бар», деген сыңайда, сыныққа сылтау іздеп, айбар көрсетуден қашпайды. XVIII ғасырдың ортасында Ресей билігін мойындап, ақ патшаға ант берген Еділ қалмақтарының жағдайы да осы шамалас. Орыстың боданымын деп қазақтарға қарсы батыл-батыл қимылдайды. Әгәреки, қазақтардың қуаты басым түсіп, өздерін тықсырып бара жатқандай жағдайға душар болса, аржағынан аюдай ақырып шыға келетін қамқоршысын пана тұтуға үйреніп алған...

Қазақ ұлысы жоңғарлармен қиян-кескі соғысып жатқан қиын шақта, башқұрттардың, арқадан пышақ ұрғандай әсер қалдыратын осынау қарау әрекетінің аржағында, оларды сол шапқыншылықтарға түртпектеген арнайы зымиян пиғылдардың бар екендігін де жоққа шығаруға болмас. Ресей отаршыларының қазақтарды да қармағына түсіру үшін сан айла-тәсілдер қолданып, өз боданындағы башқұрттарды жымысқы арандатуларға айдап салуы әбден ықтимал...

Әбілқайыр мен Сәмеке жасақтары Аңырақайдан асыға қозғалып, Тобыл мен Жайық алабындағы шапқынға ұшыраған қазағына жедел түрде жәрдемге жетіп, башқұрттардың бетін қайырғанымен, естектер тарапынан со бойы жаулықты тоқтатар сыңай байқала қоймады. Екі жұрт арасындағы жер мен жайылым үшін дүрдараздықтың одан әрі шиеленісе, күрделілене беретіні аңғарылып қалды.

Бұл қиын түйінді қалай шешкен жөн?

1730 жылдың маусым айы шамасында Әбілқайырдың Ырғыз өзені бойындағы жазғы ордасында өткен, Кіші жүз бен сол аймаққа жақын жайғасқан Орта жүздің қыпшақ, арғын, уақ, керей руларының тізгін ұстарлары бас қосқан құрылтайда да осы сауалға жауап ізделген еді. Ел ағалары, билер мен батырлар, сұлтандар ақылдаса келе, естектермен бейбіт өмір

сүру үшін олар бағынышты болып отырған орыс патшасына елші жіберіп, оған *тату-тәтті көршілік қарым-қатынастар жасайық, одақтас болайық* деген тілегімізді жеткізелік, башқұрттармен бітімге келуімізге, басқа халықтар тарапынан қазаққа зәбір жасалмауына көмектесуін, Жайық пен Тобыл бойларындағы жайылымдарға қазақтардың да шығып тұруына рұқсат беруін сұралық, деген уәжге бәтуаласады. Ол жұмысты атқару Әбілқайырға тапсырылады.

Тарихи деректерде сол құрылтайдан кейін Әбілқайыр ордасына ханның ежелгі танысы, башқұрттың белгілі тарханы Алдарбай Есенгелдиннің де соққаны айтылады. Тархан бұл келісінде Әбілқайырға «қазақ-башқұрт арасындағы жер дауларын және соның негізінде туындаған өзара қарулы қақтығыстарды шешу үшін, Ресейдің қанатының астында болуға» кеңес береді. Әрі қуатты мемлекетке арқа сүйеу арқылы, жоңғар тырнағында қалған қазақ жерлерін де қайтарып алуларына болады, деген әңгімеге ұйытады.

Әбілқайыр осыдан кейін-ақ әңкі-тәңкі ойларға түскен еді. Басқа хандар бұған қалай қарайды, ел қалай қабылдайды, деген сынайдағы сан-сапалақ сауалдарға қамалған. Оған қоса, Жәдік әулеті аса мойындағысы келмей жүрген аға хандық мәртебесінің жағдайы да бір бүйірін түртпектейтіндей. Егер сол атақты патша арқылы бекітіп алса, қайтер еді, деген дәмеге де бейілі ауғандай ма, қалай өзі. Шіркін, сонда Жәдік тұқымдарының мысы бір басылып қалар еді-ау, деген қиялдарға да шомар...

Осындай іркес-тіркес ойларға бой алдырған хан, акыры бейбіт келісімнен гөрі, ақ патшаның қамқорлығындағы ел болу туралы шешімге қисайғанды жөн деп табады. Қазақтың өзге билеушілермен ақылдасып жатуды да мақұл көрместен, Алдарбай тарханның кеңесі бойынша, 1730 жылғы жаздың соңында Ресей императорына керей Құтлымбет би мен шекті Сейітқұл батыр бастаған 11 адамнан тұратын елшілігін суыт аттандырады. Олармен бірге патша Анна Иоанқызына жолданған: *«Ұлұғ бек мархаматлу император падишаһ ағзамнан сұрайтынымыз мынау»*, деп басталатын хатта: *...қарауымдағы Ұлы жүз бен Кіші жүздің қатың қазақ жұрты... сіздің саяңызда болып, сізге қарайтын Оралтау сыртындағы башқұрт халқымен тату өмір сүрмекпіз. Сізге бар жақсылықты тілейміз. Сіздің қамқорлығыңыздағы ел болғымыз келеді»* деген өтінішін білдірген.

Соңғы сөйлем сол тұстағы қазақша ісқағаз үрдісінде жазылған түпнұсқада: *«йарашұлығыны тіләйміз сізнің йарлығыңыз бірлә ил болғаймыз»* деп аяқталады. Осы сөйлемді тілмаштар орысшаға аударғанда: *«Желаем вам всякого благополучия и будем вашими подданными»* деп тәржімалаған еді. Түпнұсқадағы *«йарлығыңыз бірлә ил болғаймыз»* («жарлығыңызбен ел болғаймыз»), яки *«жарлығыңыз /жоғары билігіңіз, қамқорлығыңыз/ саясындағы ел болғымыз келеді»* деген мағынаны білдіретін ұғымның, орысшаға тікелей бағыныштылық, бодандық түсінігіне жуықтата аударылғанын байқау қиын емес.

Сондай-ақ бұл хаттан, Әбілқайырдың қанша аға ханмын десе де, Жәдік әулеті билеген Орта жүзді өз қарамағындағы жұрт қатарына қосуға бата қоймағаны да аңғарылады. Сөйтсе де, билігі тек Кіші жүзге ғана жүріп тұрғанымен шектелмей, сөзін салмақтандыру үшін, Ұлы жүзді қарауындағы ел ретінде қосып жазғанды теріс деп таппайды. Елшілері Құтлымбет пен Сейітқұл батыр да патшаға бара жатқан жолда, Үпі қа-

ласына аялдап, ондағы әскери кеңсеге аға хан атынан ұсынған мәлімдемелерінде Ташкенттің билеушісі Жолбарыс ханды Әбілқайырдың інісі деп ұғындырады.

Бүкіл Азия елдеріне жол ашатын қақпа іспеттес қазақ жерін дәргейіме қалай қаратсам деп, талайдан неше түрлі айла-тәсілдерді ойластырып жүрген орыс патшалығы үшін бұл нағыз батпан құйрық, іздегенге – сұрағанның тап өзі болатын. Хаттың орысшасына «бодан боламыз» деп аударылып кеткен сөз, отаршыл ұлықтар үшін тапжылтпас желеуге айналған.

Келесі, 1731 жылдың ақпан айының өзінде-ақ Ресей патшасы Анна Иоанқызы *«қазақ халқының ханы Әбілқайырды, барлық ел ағалары мен жұртын... бодандыққа қабылдағаны»* туралы пәрменге қол қойды. (Патша жарлығында Әбілқайыр әуелден көксегендей, оны «қазақ халқының ханы» деп атап, Жәдік әулеті мойындай бермейтін мәртебесіне де мән берілді).

Сол жылдың қазанында Ресей Сыртқы істер алқасының сенімді өкілі, парсы, шағатай, татар, башқұрт, қазақ, өзбек, қалмақ және бірнеше еуропалық тілдерді білетін тісқаққан саясаткер, Бірінші Петр патшаның замандасы, Хан-Кермен (Қасым) хандығы мырзаларының тұқымы Құтлымұхаммед Мәмешұлы Тәуекел¹ бастаған қарымта елшілік Әбілқайырдың Ырғыз бойындағы Майтөбе мекенінде тіккен ордасына едел-жедел жетіп, хан мен оның төңірегіндегілерден орыс императрицасының құзырына қарағаны туралы ант қабылдау шаруасын атқаруға кіріседі.

...Сөйтсе, бұл жақтағы мәселе Әбілқайыр уәде бергендей емес екен. Орыс қарамағына кіруге қарсылар көп болып шықты. Оны Тевкелев, әсіресе, орыс елшісінің келу себебіне байланысты, хан ордасында өткен жиында, билер мен батырлар, ел ағаларынан: «біз орысқа бағынамыз, басыбайлы боламыз, бөтеннің босағасына байланамыз, деп уәде берген емеспіз, ол Әбілқайырдың өзінің шығарып жүргені, біз оған орыспен тату-тәтті тұрайық, одақтас болайық деп елші жіберуді ғана тапсырғамыз» деген зілді сөздерден кейін анық байқады. Әбілқайыр да патша ағзамнан келген елші алдында, «мен қамқор болуды ғана сұраған едім» деп ақтала алмады. Біраздан бері ойы сан-саққа жүгіріп, елші келгелі бері, орысқа бағыну арқылы өзінің қарауындағы халқына толық билік жүргізе алмай жүрген мүшкілдеу халін жөндеуге, Жәдік әулетімен арадағы талай жылғы бақталастық шарпысуында мерейін үстемдетіп, хандық мәртебесін биіктетуге болатындығын аңдап қалған ол, ордадағы сол жиында шынайы мүддесін ақтара салды. *«Менің хан деген атым ғана... қорғанышым жоқ, сондықтан құдіреті күшті ұлық ағзамның қарамағына кіргім келді, көрінгенге қолжаулық болғанша, солардың қолынан өлгенім жақсы»* деп ағынан жарылды.

Бұдан кейін Құтлымұхаммед мырзаға орыс бодандығына кіруге қарсылық білдірген Кіші жүздің кей ел ағаларына әртүрлі сый-сияпат, тарту-таралғылар үлестіре жүріп олардың бетін бері қарату қиынға түсе қойған жоқ. Әліптің артын баға жүріп, өзіне жүктелген, Ресей бодандығына кіру туралы ант алу міндетін тастүйін етіп орындады...

¹ Алексей Иванович Тевкелев – Орыстың әулеттік шежірелерінде Қасым хандығының мырзасы Оразәлі (орыс деректерінде Уразлей) Тәуекелдің тұқымы делінеді. Оразаәліден – Оразмұхаммед мырза, одан Дәулетмұхаммед мырза, одан – Мәмеш мырза, Мәмештен – 80 жасында генерал-майор атанған осы Құтлымұхаммед Тәуекел мырза (1674 – 1766).

Қазақ жерін отарлауды заңдастыру амалы осылайша басталып кеткен еді.

Әбілқайырдың бұл шешімі Жәдік әулетінен шыққан хандарға аса ұнамай қоймағаны белгілі. Олар мұны Кіші жүз билеушісінің өз мүддесін ғана ойлауынан туған қадам деп қабылдады. Екі әулет арасындағы бақталасты қайтадан өршіп, ол Қазақ ұлысында кезекті бытыранқылық жағдайдың орнауына алып келді. Аңырақайдағы жеңістен кейін еңсесі көтерілген ел тағы да жеке-жеке «келте хандар» иеліктеріне бөліну ауанына көше бастады.

Орыстардан қолдау тауып, хандық мәртебесін бөгде жұрт тарапынан қосымша түрде биіктеткенімен, Әбілқайырдың күллі қазақтың басын бір жұмырық қылып ұйыстыруға қауқары жетпеді. Халық алдында өз лауазымын толығымен мойындата алмады.

Қазақ жерін қол астына қайта қаратудан күдер үзбеген Жоңғар хандығы алаш жұртының бастары жуыспай тұрған осы ахуалды өздерінің кезекті басқыншылық жорықтары үшін тиімді пайдалана білді. 1735 жылы ойраттар Ұлы жүз бен оған іргелес ортаазиялық хандықтардың теріскей өңірлерін тағы да басып алып, ел-жұртын алым-салық төлеп тұруға мәжбүр етті. Орта жүздің жерлеріне де ауық-ауық жорықтар жасады. Шапқыншылықтар әсіресе 1739 жылы ерекше өршіді. Ойраттар екі тұстан бірдей: солтүстікте – Ертіс пен Тобыл арасындағы елге, оңтүстікте – Сырдария бағытына қарай жойқын жорықтар жасап, қалың алашты тағы да босқыншылыққа ұшыратты. Үріккен жұрт ақтабан-шұбырынды заманындағыдай, мал-мүлкін, атамекен қонысын тастай, бас сауғалап Жайық пен Орға қарай жөнкілді. Қазақ қолдары қорғану, ығыса соғысу тәсілдерін қолданып, ауық-ауық қарсы ұрыстарға да шығып, жаудың бетін қайыратын шайқастар өткізіп тұрғанымен, басым жеңістерге жете алмады.

Бұл кезде, Орта жүз билігі, 1738 жылы Сәмеке дүниеден озғаннан кейін хан сайланған Әбілмәмбет ханның қолында еді. Оның жанында айнымас жақын інісі, жаумен өткен әртүрлі шайқастарда батырлығымен, қолбасшылығымен де танылу арқылы халық алдында беделі күннен-күнге өсіп келе жатқан Абылай сұлтан тізе қосып, қатар ел басқарысуға белсене қатысып жүрді. Әбілмәмбет әр мәселені де онымен ақылдасып барып шешкенді жөн көреді.

Жоңғардың кезекті жойқын шапқыншылықтарына байланысты ұлыс басына түскен ауыр зұлмат Орта жүз билеушілерін де тығырыққа тіреген. Халықты мына төтен апаттан қалай құтқару керек деген сауалға жауап іздеу барысында, олар амал жоқ, осыдан он жылдай бұрын Әбілқайыр бет бұрған, ол қайта-қайта үгіттеп, талмай насихаттап жүрген ауыр жолға түсуге мәжбүр болады. Кіші жүз жұрты сияқты орыс патшасы канатының астынан қорғаныш іздегенді, соның демеуіне сүйенгенді жөн деп табады.

Орта жүз басшылары осындай қиын шақта, бір жағынан, Ресей қамқорлығында болу арқылы, ежелгі жау қатерінен сақтанумен қатар, қуатты көршіден әскери көмек алып, жоңғар басын алған қазақ жерлерін азат етуді де жүзеге асырармыз деп ойлаған. Сол себепті де жау шапқыншылығы ерекше күшейіп кеткен 1740 жылдың тамыз айында Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтан Орынбор қамалына келіп, өз қарауымыздағы жұртымызбен Ресей қарамағына өтеміз деген тілектерін білдіреді.

Бұл қадам жоңғар жағының шапқыншылық жорықтарын азайтуға кәдімгідей септігін тигізгендей де көрінген. Тарихи деректерде сол тұста

Сібір губернаторы П. Бутурлинмен кездескен ойрат елшілігі басшыларының орыс бодандығына өткен қазақтарды өздерінің шаппайтыны жөнінде мағлұм еткені жөнінде де айтылады.

Алайда бұл саябыр ұзаққа бармайды. Ұзын оқты Ондан сұлтанның тұқымы Барақтың қазақ даласын паналап жүрген башқұрт батыры Қарасақалмен бірігіп, Жоңғар жеріне шабуыл жасауы ойраттарды қайта өшіктіріп жіберді. Қарасақал – орыс отарлауына қарсы башқұрттар көтерілісін бастаған, ол күресі жеңіліске ұшырағаннан кейін қазақ арасын сауғалап, өз басын жоңғар қонтайшысы Себен-Рабданның қаза тапқан інісі Шонно-Лоузанмын деп жариялаған (қазақтар оны Сына батыр деген), түп-тегі мәлімсіздеу адам. (Шоқан кейіннен «Шона батыр» атты мақаласында оны ХҮІІІ ғасыр арандатушысы, деп атайды. Қарасақал Орта жүз билеушілерінен «өзіне тиесілі» деп есептейтін ойрат тағын алып беруге көмек сұрай жүріп, Қазыбек би мен Қабанбай батыр қасынан да пана табады). Жоңғар жағы «жер астынан жік шыққан, екі құлағы тік шыққан» мұндай қонтайшы тағына таласушы, әрі өздеріне айбар шегіп, шапқыншылық жасаған сорақылыққа, сірә, көне қойсын ба? 1741 жылдың ақпанында қазақтардан өш алу және бір жағынан ойрат халқын соңынан ертіп кету мүмкіндігі қауіптендіретін Қарасақалды ұстау үшін Септен тайшы және Қалдан Шеріннің үлкен ұлы Лама Доржы бастаған 30 мың әскер Орта жүз жеріне лап қойған.

Бұл шапқыншылық та қазақтарға аса ауыр тиді. Сөйтсе де Абылайдың бас қолбасшылығымен ұйысқан қазақ әскері жауға қарсы тұра алатын тойтарыс қимылдармен танылып, ойраттардың оң қанатын ойсырата жеңді. Сол тұста Олжабай батыр бастаған жасақтың Жоңғар жеріне сұғына еніп, Септен тайшының ұлысын талқандап қайтқаны да тарихи деректерде жазылып қалған.

Септен тайшы әскері Есіл алабын басып алған кезде, екі жүздей ғана адаммен Шідерті өзенінің маңында шолғында жүрген Абылай кенеттен қалың жау жасағына кезігіп қалады. Шайқасқанмен күш тең емес. Қолға түсіп, әйгілі тұтқын ретінде Қалдан Шерін ордасына жіберіледі...

Бұл шак – екі ел соғысының да аумалы-төкпелі боп қалған кезі. Біресе қазақ, біресе ойрат басым түсіп жатады. Алайда қазақ жағында, ана жылғы Аңырақайдағыдай, басқыншыны түре қуып тастайтын жұмған жұмырықтай жойқын күш жоқ. Орыс жағының да өз боданы болған халыққа көмектесіп жатқаны шамалы. Сырттай бақылайды. «Қай жеңгенің – менікіге» бейіл. Әбілмәмбет пен Абылайдың орыстан әскери көмек, қару-жарақ алып, жау қолында қалған елімізді азат етеміз деген үміті ақталмайды. Айлалы торға өздері барып түскенін сезіп, бармақтарын тістейді. Бірақ, енді бәрі кеш еді.

Сол себепті де қазақ хандары өздері тарапынан жоңғарларға бейбіт мәмілеге келу мәселесін ұсына бастайды. Жоңғар билеу-